

GDJE JE I KAKO JE POKOPAN ISUS?

Nakana ovoga rada jest pokazati kako se termin *hortus*, u vlasništvu Josipa iz Arimateje, koji se navodi u evanđeljima kao mjesto Isusova pokopa, ne odnosi na običan vrt koji služi u gospodarske svrhe. S obzirom na to da je u tome vrtu bio grob izduben u stijeni, nedvojbeno je ovaj služio za grobnu svrhu. Da su takvi vrtovi služili za takve namjene, govore izvori o „vrtu“ u kojem su pokopani razni uglednici, kao naprimjer Ciceronova kći te carevi Kaligula i Neron. Osobito je ilustrativan primjer koji govori o tome u kakav ambijent Petronijev objesni oslobođenik Trimalhion želi biti pokopan. To je pravi *hortus* s raslinjem i voćkama u kakvom ništa ne smije nedostajati. O značenju i upotrebi izraza *hortus* u sepulkralnom kontekstu govori i niz natpisa iz Salone. *Hortus* kao grobni areal poznat je i u grčkom svijetu iz kojega se proširio i u helenizirani Izrael pod grčkim terminom κήποτάφιον. U zapadnom dijelu Rimskog Carstva taj je termin latiniziran (*cepotaphium*), ali znatno je češći *hortus*. Isus dakle nije pokopan u skromnom ambijentu nego među židovskom elitom, kojoj je Josip iz Arimateje i pripadao. Od izvornog Isusova groba nije ostalo ništa zbog mijena tijekom stoljeća. Najveće promjene načinila je bazilika Sv. Groba koju podiže Helena, majka cara Konstantina.

Ključne riječi: Isus Krist; Josip iz Arimateje; Salona; grob; hortus.

Isusa iz Nazareta osudio je na smrt razapinjanjem na križu Poncije Pilat i to je jedna od najtežih i najokrutnijih kazni koje su se uopće primjenjivale, barem u Rimskom Carstvu. Takva kazna bila je uglavnom namijenjena i primjenjivana na robovima i ljutim neprijateljima. Imala je, dakako, i opominjuću poruku. Drugi se slojevi društva nisu tako drastično kažnjavali. Čini se da je smrt na križu potjecala s Istoka (Perzija), a prihvatili su je drugdje na Istoku, a poslije i Rimljani. Namjesnik (*praefectus*, u Novom zavjetu *procurator*¹) Judeje Poncije Pilat pobrinuo se ne samo za osudu Isusa nego i za njezino izvršenje. Krista na putu prema Golgoti prati vojska koja realizira osudu. Vojska također stražari uz križ i kontrolira je li osuđenik umro. Longinov udarac kopljem bio je zapravo

1 Promjena naziva nastala je nakon što je prestala Pilatova služba u Judeji. Naziv *procurator* namjesto *praefectus* uveo je car Klaudije, a evanđelja su nastala u vrijeme kad je takav naziv već zaživio, a to znači poslije sredine I. stoljeća.

pouzdana provjera je li kažnjenik umro i neka vrsta *coupe de grâce*. Voda i krv iz rane pokazatelj su da se plućna šupljina ispunila tekućinom. Povećanje tekućine ugušilo je Isusa. Nije ni čudno što je smrt uslijedila ubrzo po razapinjaju jer je ovaj bio izmučen i iscrpljen. Potom slijedi spuštanje tijela bez prebijanja goljeničnih kostiju (*tibiae*) jer nije postojala dvojba da je Raspeti umro. Normalno bi Pilatova dužnost bila da kažnjenika pokopa u jamu bez obilježja. Međutim rodbina s prijateljima i sljedbenicima izmolila je tijelo od Poncija Pilata. Za to su se osobito založili uglednici Josip iz Arimateje i Nikodem, oba Židovi, koji su se skriveno zanimali za Isusovo učenje i slijedili ga (Mt 27, 32-41; Mk 15, 33-41; Lk 23-30-56; Iv 19, 38-42). Josip je kupio novo platno, a Nikodem je pribavio pomast od smirne i aloje da se pomaže mrtvo tijelo nakon pranja od krvi i znoja. Poslije toga Isus je dostojno pokopan u Josipov novi grob u blizini mjesta smaknuća. Nema vijesti je li mjesto bilo obilježeno natpisom ili nekim nadgrobniim spomenikom.

Gdje je i kakav je bio Isusov grob? U latinskom prijevodu Novog zavjeta navodi se da je Isusov grob bio u vrtu² a da je grobnica bila izdubena u stijeni.³ Kad se analiziraju termini koji se u evanđeljima rabe u svezi s Isusovim pokopom, tada se mogu zapaziti sljedeći izrazi: *sepulchrum*, *monumentum* i *hortus*. Sam grob naziva se *monumentum excisum in petra*. Stijena je dakle bila izdubena u živcu (očito ne pretvrdom). *Monumentum* se upotrebljava kao naziv za grobnu komoru obično s dva ležaja za pokojnike, kako se dade naslutiti iz tekstova. Nakon raspada tkiva kosti su se pohranjivale u osteotekama ili osuarijima.⁴ Ispražnjeni ležajevi mogli su se ponovno upotrijebiti. Čini se da je sličan bio i Lazarov grob, što ukazuje da je takav pokop bio veoma čest u istočnim krajevima Rimskog Carstva.⁵ Lazarov grob (*monumentum* ili *sepulchrum*) bio je također u pećini (*spelunca*) – teško je reći je li bio isklesan u stijeni ili je posrijedi bila prirodna špiljolika konfiguracija terena. Kristov i Lazarov grob bio je zatvoren

2 Acceperunt ergo corpus Iesu et ligaverunt eum linteis cum aromatibus sicut mos Iudaeis est sepilire erat autem in loco ubi cricifixus est *hortus* et in *horto monumentum* novum in quo nondum quisquam positus erat ibi ergo propter parasceven Iudaeorum quia iuxta erat monumentum posuerunt Iesum (Io 19, 41). Italikom se u bilj. 1 i 2 obilježavaju termini koji su važni za raspravu.

3 To ne spominje Ivan, ali spominju ostali evanđelisti (Mt 28: accepto corpore Ioseph involvit illud sindone munda et posuit illud in *monumento* suo novo quod exciderat in petra et advolvit saxum magnum ad ostium *monumenti* et abiit; Mc 15, 46: Ioseph autem mercatus sindonem et deponens eum involvit sindone et posuit eum in *monumento quod erat excisum* de petra et advertit lapidem ad ostium monumenti; Lc 49-53: Et ecce vir nomine Ioseph qui erat decurio vir bonus et iustus hic non consenserant consilio et actibus eorum ab Arimathia civitate Iudaeae qui expectabat et ipse regnum Dei hic accessit ad Pilatum et petit corpus Iesu. Et depositum involvit sindone et posuit eum in *monumento* exciso in quo nondum quiusquam positus fuerat.

4 G. Koch, Sarkophage der römischen Kaiserteit, Darmstadt 1993., 26, 64, 65, 119 i dr.

5 Iesus ergo rursus fremens in semet ipso venit ad monumentum erat autem spelunca et lapis superpositus erat ei ait Iesus tollite lapidem (Io. 11, 33-40).

velikom stijenom, po svojoj prilici krupnom pločom koja je bila isklesana po mjeri kako bi otvor bio dobro zabrtvljen. Na takvim pločama obično je bila pričvršćena i željezna alka da bi se pokrov lakše pomicao pri otvaranju i zatvaranju. Kako su takvi grobovi bili namijenjeni za veći broj pokopa, otvaranje je bilo često. Tu ploču Isus naziva *lapis* (Io 11, 39-41). I taj je termin bio uobičajen u rimskoj sepulkralnoj terminologiji, a kao primjer može poslužiti i stih na kraju natpisa raskošne nadgrobne stele pomorca Gaja Utija koji glasi: *stat lapis vestigia nulla*.⁶ Tu frazu lako je prevesti, ali je teško utvrditi njezino precizno značenje. Približno bi bilo: tu je tek spomenik, ali nikakav trag.

Isusov grob nije bio u vrtu, kako glasi doslovan prijevod i u našim i u stranim prijevodima. Nije naime to bio vrt koji vlasnik upotrebljava kao poljodjelsku parcelu i koji je kao takav iskorišten kao provizorij za mrtvog Isusa. Termin *hortus* u evanđeljima se ne odnosi na običan vrt nego u drugom značenju – to je grobni areal unutar granica kojega je bilo više pokopa. *Hortus* je poznati *terminus technicus* za manje ili osrednje grobne čestice prije namijenjene za pokapanje. Vlasnik često prodaje ili udjeljuje pravo ukopa na takvom omeđenom arealu. Sepulkralna epigrafijska pomaže da se izraz *hortus* objasni i da se utvrde odnosi među grobovima ne samo u Jeruzalemu nego općenito. Za objašnjenje takvog termina osobito je važno nekoliko salonitanskih natpisa. Valja spomenuti da je taj izraz izazivao i znatne nesporazume u hrvatskoj znanstvenoj literaturi zbog netočnog poimanja njegova značenja, slično kao što se to dogodilo i prevoditeljima Biblije. Razlog takvom nesporazumu jest jedan, nažalost izgubljeni ili zagubljeni, natpis, koji je, srećom, objavljen (CIL III 2207), a glasi: *Aur(elius) Aprilianus se vivo donavit/arcam Aur(elio) Amoro et Aur(eliae) Quintae quae lest in (h)orto Metrodori vivi sibi posveront II] annor/quod si [quis] post mortem eorum s[vp]/[er eos alia corp]ora velet (!) [in]po[nere]!..... sol[idos]....]. Izraz *hortus* protumačen je kao vrt nekog Metrodora na kojem je kasnije nastala nekropola. Takvu zabunu unio je F. Bulić,⁷ a slijedili su ga G. Novak⁸ i M. Suić,⁹ nijedan zapravo ne shvaćajući pravo značenje termina *hortus*. Prema tome natpisu, Bulić je čitavu Zapadnu nekropolu, koja se pružala kilometrima izvan zapadne granice Salone sve do Kaštel Sućurca, nazvao *in horto Metrodori*. Stariji*

6 D. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split 1987., br. L, 164 prevodi stih: kamen sad stoji sam, i ime; nikakav trag. O steli i portretima kao i dataciji: N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000., 34, bilj. 179, tab 18.

7 F. Bulić, *Necropoli „in horto Metrodori“ a Salona*, BASD 24, 1901., 161-169; F. Bulić, *Escavi nella necropoli antica pagana detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910*, BASD 33, 1910., 3-66.

8 G. Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU, Zagreb 1949., 67-92; G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU, 322, Zagreb 1961., 145-221.

9 M. Suić, *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora I, Zadar 1959., 147-174; M. Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, *Antička Salona* (ur. N. Cambi, Split 1991.), 65-98.

istraživači voljeli su latinske nazive koji se tako i danas pogrešno nazivaju (Urbs vetus, Urbs occidentalis, Urbs orientalis, Porta Caesarea i sl.). S takvom praksom valjalo bi prestati jer se u biti tako samo stvaraju nesporazumi. Da ne bih bio krivo shvaćen, iako to nije u svezi s raspravom, tri urbsa nisu nikakvi zasebni dijelovi grada nego samo njegova proširenja u dijakronijskom rasponu.

Nekropola se još i danas kolokvijalno naziva *In horto Metrodori*. Izvorni termin, dakako, ne znamo, ali najvažnije salonitansko groblje treba jednostavno nazivati Zapadnom nekropolom, što je dovoljna odrednica. Nema nikakve dvojbe da se izraz *hortus* iz natpisa odnosi samo na jednu jedinu dobro definiranu grobnu česticu bez obzira na to koje je veličine ona u kojoj je ležao sarkofag (*arca* je česti termin za sarkofag) Aurelija Amura i Aurelije Kvinte. Sa sarkofagom, naravno, donirao im je i mjesto (što je često različita stvar) Aurelije Aprilijan, dok je vlasnik čitavog areala bio neki Metrodor. Nije rijedak slučaj da se pribavljanje grobnog mjesta obavlja prodajom ili dragovoljnim ustupanjem. U svakom slučaju ovdje nije riječ o vrtu nekog Grka Metrodora još iz doba helenizma (isejska Salona po G. Novaku), prije rimske kolonizacije i nastanka rimske kolonije. Natpis je poganski, a po svojoj prilici iz tetrarhijskog doba, na što upućuje navođenje visine kazne za uzurpaciju u solidima.¹⁰ Još eksplicitniji je u tome pogledu natpis Julije Mutijane (CIL III 2397).¹¹ Taj je natpis čak i raniji od prethodno spomenutog. Osim navedena dva, postoje još dva natpisa u kojima se također spominje *hortus* u sepulkralnom kontekstu (CIL III 1072; 2206). To nedvosmisleno upozorava da termin pripada sepulkralnom, a ne gospodarskom kontekstu.

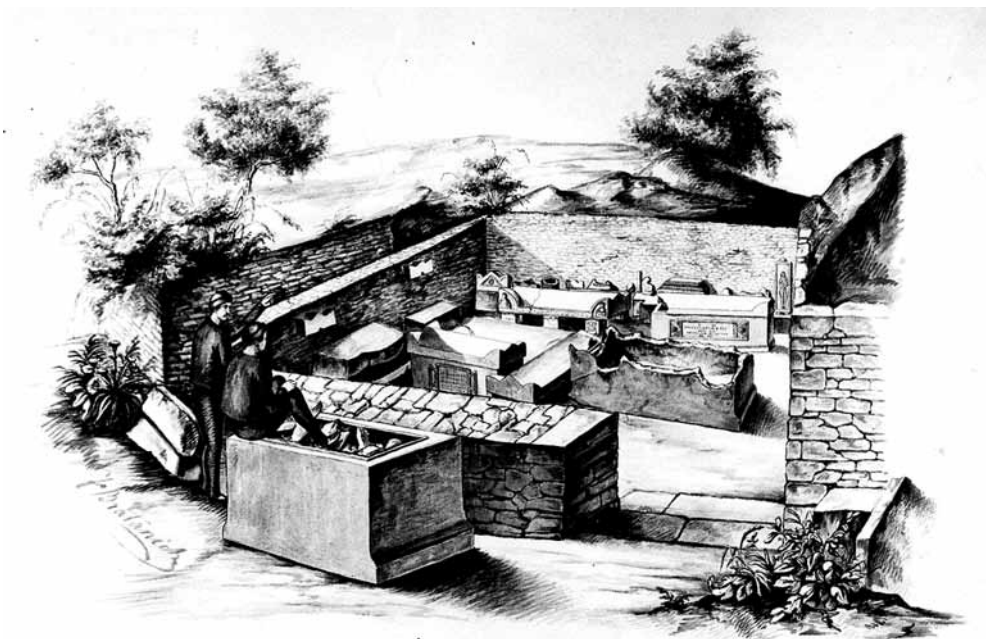
Salonitanska zapadna nekropola bila je planirana i izrađena s grobnim arealima precizno ograđenim monumentalnim kamenim blokovima.¹² Riječ je o kvadratnim ili pravokutnim prostorima koji su većih ili manjih dimenzija. Vjerojatno su upravo takvi areali bili i hortikulturno uređeni, jer su prije spominjani natpisi koji donose izraz *hortus* otkriveni upravo na zapadnoj nekropoli (slika 1). Međutim, treba naglasiti da se slične slične parcele javljaju i na istočnoj nekropoli, o čemu svjedoči jedan natpis otkriven u recentnije doba.

Riječ je o dva iznimno važna fragmenta spomenika (slike 2 i 3) kojima se kao pripadajući na temelju ikonografskih i epigrafskih elemenata priključuje još jedan

10 Solidus je zlatni novac uveden kao zamjena za *aureus* godine 309. O solidu usp. Th. Mommsen, *Über das römische Münzwesen*, Forgotten books (London) 2018., 87-88.

11 Natpis glasi: *Iulia Mutiana sibi viva/posuit et Aur(elio) Pateati suo inter arcas/in medio in horto at viam/prospicientem in areolam/veter(em) at Salventiam Ingonam/loco concesso ab Aelio Marulino.*

12 Ž. Miletić, *Murazzo Zapadne salonitanske nekropole, Radovi. Razdio povijesnih znanosti* (15), 1988./1989., 49-70. O salonitanskim nekropolama usp. i J. Mardešić, *Salonitanske nekropole, Opuscula archaeologica* 27, 2003., 503-511.

Slika 1. Salona. Crtež grobnog areala (hortus) na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli (autor Frane Bratanić), prva polovica 19. st

koji se već otprije čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (slika 4).¹³ Do sada nije objavljen, što je i razumljivo jer ga je bilo teško smjestiti u neki kontekst. Nova dva fragmenta pokazala su njihovu međusobnu pripadnost. Novi fragmenti nađeni su na istočnoj nekropoli, na dijelu koji je tada, u doba druge polovice I. stoljeća, još bio izvan grada. Kasnije, u II. stoljeću, taj je dio bio uključen u gradsko tkivo (unutar gradskih zidina), ali je areal još barem neko doba živio, iako su gradski sadržaji osvajali slobodni prostor. Riječ je o stupcima četvrtastog presjeka na kojima se čita natpis: *per hortum sepulcri... Pateati*. Već poznati fragment iz Arheološkog muzeja stajao je dakle na samom kraju. Među prva dva i trećim stupcem nedostaje barem još jedan i njemu pripadajući dio natpisa. Sada je jasno kakvog je karaktera bio natpis, riječju *sepulcri* objašnjava da je to vrt u sklopu grobne parcele (*hortus sepulcri*). Očito je da je u sintagmi naglasak na riječi *hortus*, a vlasnik mu je neki *Pateat* (*Pateatus*). Na neočuvanom stupiću bio je gotovo pouzdano njegov *praenomen* u obliku kratice *i nomen*, a možda je i potonji bio skraćen. Prostor među stupcima zatvarala je ograda (*cancellum*) koja je bila uglavljena u žljebove na njihovim bokovima (debljina). Pluteji kancela nisu očuvani, ali iz prikaza i dr. poznato je da

¹³ N. Cambi-I. Matijević, *Per hortvm sepulcri*, *Tusculum* 6, Solin 2013., 35-55.

Slika 2. Prednja strana blokova
A i B

Slika 3. Prednja strana blokova
A i B

su pregrade najčešće bile jednostavne rešetke (kamene, drvene ili željezne).¹⁴ Taj natpis upozorava da je posrijedi kompleksan i nedvojbeno velik ambijent s jednim ili više grobova te vrt. Grobu i vrtu pristupalo se slobodno, na što upućuje prijedlog *per*. U takvim „vrtovima“ bilo je voćki i drugih nasada kojima su se putnici i namjernici mogli osladiti, ali u svrhu odavanja počasti pokojnicima. Gladnim putnicima na ulazu u grad (nekropole su u pravilu izvan grada) dobro su dolazili takvi plodovi. Ostavljanje hrane na grobovima u katoličkom je društvu davno nestalo iz upotrebe, ali E. Dyggve zabilježio je primjer iz salonitanske okolice (Kaštel Sućurac) još u prvoj polovici XX. stoljeća, što znači da se tradicija ipak održavala.¹⁵ Kod pravoslavaca se daća (gozba na grobu) do danas očuvala.

O pokapanju u „vrtovima“ ima važnih vijesti u izvorima. Tako Ciceron svoju kćer Tuliju želi pokopati u vrtu (*hortus*) u okviru svetišta (*fanum*) na suburbanom

14 Kao primjer usp. P. Zanker, *Pompei. Scietà, immagini e forme dell' abitare*, Torino 1993., sl. 177, 178 ili H. Wrede, *Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig. Untersuchungen zur Kunsttradition im 4. Jahrhundert n. Chr. Und zur allgemeinen Bedeutung des antiken Hermenmals*, Berlin 1972., 132, br. 2, tab. 76, 77 (arkosolij „Domus Petri“ San Sebastiano u Rimu i grobna komora Naissus (Niš).

15 E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951., 112, sl. V, 42.

Slika 4: Prednja ploha
bloka C

Slika 5: Stražnja ploha
bloka C

imanju.¹⁶ Poznato je i da je car Kaligula bio pokopan u *Horti Lamiani*,¹⁷ a Neron u *Horti Domitiae* u blizini tih palača.¹⁸ Ima još sličnih primjera odnosa groba i okoliša, što upućuje na to da je odnos pokopa i palače u kasnoj antici toliko poznat da o tomu ne treba raspravljati.¹⁹ Treba spomenuti i da Petronijev Trimalhion u svojoj oporuci određuje kako treba izgledati njegov vlastiti grob. Njegov grobni areal mora biti primjereno velik: 100 stopa na pročelju (*in fronte*), a 200 u dubini prema slobodnom prostoru (*in agro*). Dimenzije su to oko 30 m na pročelju, a postrance 60 metara, što znači da bi to bila parcela pravokutnog oblika. Salonitanske grobne parcele imaju najviše do 50 stopa na pročelju, što su također goleme dimenzije za razmjere raspoloživog prostora njezinih nekropola. Trimalhion traži da oko njegova spaljenog tijela bude mnogo raznih vrsta voća, a da vinogradi budu naokolo (*poma sint circa cineres meos*). Trimalhion smatra

16 To spominje Ciceron u pismima Azijatiku : N. Purcell, *Tomb and Suburb. „Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung - Status -Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985.“*, Bayerische Akademie der Wissenschaften München, 1987., 31 I bilj. 32.

17 Svetonije, Gaj 59.

18 Svetonije, Neron 50.

19 N. Purcell 1987., 31; H. Von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992., 229-230.

da ne smije biti lošije uređeno ono mjesto u kojem će daleko duže boraviti od onog u kojem živi u kratkom ljudskom životu. Naređuje također da se uklešu riječi HMHNS.²⁰ Takva testamentarna odluka trebala bi spriječiti promjene koje bi nasljednici mogli načiniti u odnosu na testamentarne odluke. Kolikogod se iz tih riječi jasno iščitava Petronijeva satirična poruka, stvarnost je bila takva kod obijesnih ljudi (poput Trimalhiona). Isto tako stvarnost je bila da su nasljednici ili čak neki drugi uzurpirali ili izmjenjivali izvorni grob i okoliš.

I na prednjoj i na stražnjoj strani spomenutih salonitanskih stupaca pojavljuje se *phallus* u spušenom položaju, u vrlo realističnoj izvedbi. Muški spolni organ simbol je plodnosti, što je logično jer bez njega nema ljudske prokreacije. U ovom slučaju *phallus* je kao ikonografska koncepcija preuzet od herma, ali stubac nije personaliziran nego je opći simbol i u skladu je sa željenom plodnošću sepulkralnog vrta. Krije li se iza takvog plodonosnog simbola i neka eshatološka poruka, teško je kazati, ali je moguće.

Jedan važni salonitanski natpis potvrđuje odnose i funkcioniranje jedne takve raskošne grobne parcele (CIL III 9315).²¹ Osim dimenzija, koje su nešto manje od polovice Trimalhionovih, daju se podatci o slobodnom kretanju do mjesta za žrtvovanje i kućice za obroke i smještaj (*diaeta*) koju po potrebi otvara vrtlar-grobar (*hortulanus*). Ista funkcija na groblju spominje se u evanđelju i u slučaju Isusova/Josipova hortusa (Io. 20, 15). Naime, Marija Magdalena ne prepoznaje Isusov lik zamjenjujući ga s grobarom. Prvo što je Mariji, normalno, palo na um jest da se među grobovima, gdje mu je mjesto, mota *hortulanus*. Na uskrslog Isusa nije ni pomišljala. Sve to potkrepljuje pretpostavku da je Raspeti bio pokopan na povećoj grobnoj parceli na kojoj je bila i nova grobnica usječena u stijenu. Ostala evanđelja ne spominju *hortus* nego samo grob (*sepulcrum*, *monumentum* ili *spelunca*) izduben u stijeni (Mt 27, 57-61; Mk 15, 42-47; Iv. 19, 38-42), što je bio omiljeni tip grobnice, osobito u istočnom dijelu Rimskog Carstva, gdje je inhumacija čitavog tijela uobičajena i u doba kad je na zapadu incineracija bila daleko prevladavajući oblik pogrebnog rituala. Logično je da se sve ono što se u sinoptičkim evanđeljima označava terminom *sepulcrum* odnosi zapravo na grob u sepulkralnom

20 Petrinje Arbirer, Satiricon 71. Formula H(oc) M(onumentum) H(eredes) N(on) S(equitur) znači da nasljednici nemaju pravo vlasništva nad grobom i svojevrsna je zaštita od uzurpacije i bilo kakvih pomjena. Kratica je zabilježena na bezbrojnim natpisima.

21 Natpis glasi: Finis loci/qui est/Q.S.C./in fr(onte) sec(us) flu(men) p(edes) XXXXV/item sec(us) Moni(mentum)/in ag(ro) p(edes) XXXXII item/a capite sinis(tro) long(um) p(edes) XVI/at quem locum iter/ambitum, actum, aditum/sacrificioque (faciundi) causalquibus esse oportet opor/tebit d(iaeta?) ap(eruit?) hor(tulanus). Čitanje je donio Bulić po Mommsenovim uputama Bd 9, 1886. 41, br. 48 i d. Usp. N. Cambi, „Salona und seine Nekropolen“, u: Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung - Status - Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985., Bayerische Akademie der Wissenschaften München 1987., 261-263.

vrtu (*hortus*). Pilatu su osuda i zahtjev za tijelom olakšali situaciju jer je, pošto je politikantski obavio ono što se od njega tražilo, izbjegao obvezu pokopa, pa kolikogod u takvim slučajevima bila skromna, ipak je obvezivala i nešto koštala. Kad se već tako dogodilo, postavio je Pilat stražu na grobu da netko od Isusovih sljedbenika ne bi otuđio posmrtnu ostatku i od njih načinio kultne predmete (relikvije).²² Pilat, dakako, nije ni u primisli očekivao uskrsnuće.

Egzekucije su se izvršavale uz ceste uz koje su i bila groblja. Poznato je da je Marko Licinije Kras u svojstvu pobjedničkog vojskovođe pripadnike Spartakove pobune raspeo uzduž ceste Via Appia izvan Rima.²³ Na taj način svrha pogubljenja dobila je snažan egzemplarni učinak. Evanđelja pokazuju, iako izravno ne spominju, da je i Krist bio raspet uz cestu, u blizini grada, što se može razabrati iz činjenice da su mu se prolaznici izrugivali (Mt 15, 39; Mk 15, 29). Zar bi to bilo moguće da je mjesto bilo udaljeno od ceste? Tko bi mu prilazio samo da mu se ismijava ili da ga izgrdi? Mjesto raspeća, odnosno nekropola, bili su, kako je bio običaj u antici, izvan grada. Vjerojatno se poslije proširenja mjesto događanja našlo unutar gradskog tkiva (unutar gradskih zidina). Cesta je uzlazila na brežuljak Golgotu, na hebrejskom, a Calvaria na latinskom. Značenje oba izraza kao mjesta egzekucije (Lubanja, Lubanjsko ili Kosturnica) nedvojbeno aludira na groblje unutar kojega je bio *hortus* Josipa iz Arimateje (Mt. 27, 33; Mc 15, 22; Lc , 23, 33, Jo 19, 17-18.). U nekim prijevodima evanđelja spominje se i Čelavo brdo, što bi značilo da ono nema vegetacije. Ni to ne bi, topografski gledano, bilo nemoguće, ali vjerojatnija su prvospomenuta značenja. Toponim indicira da je mjesto odvajkada bilo upotrebljavano kao grobište i da su se kosti tamo pojavljivale pri svakom novom ukopu. Lubanje su do danas impresivni simboli smrti koji je bio opomena i živima na neminovni kraj (*memento mori*). Stoga valja smatrati da su se Raspeće i Isusov grob nalazili na jednoj od jeruzalemskih nekropola na cesti koja vodi izvan grada. Moguće je da je uz cestu na pročelju bio *hortus* Josipa iz Arimateje, kao što je bio slučaj kod društvenih uglednika, a nalazio se u blizini mjesta egzekucije. Nije to bio razlog pokopa u Josipovu *hortusu* nego u vlasnikovoj želji.

Običaj pokapanja na česticama s raslinjem, ukrasnim stablima i voćkama javio se još u Egiptu, a proširio se i na čitav istok.²⁴ *Hortus* se na grčkom naziva κήπος i terminološki se povezivao s riječju τάφος (grob). Termin κήπος pojavljuje se u grčkom tekstu Novog zavjeta kao mjesto Isusova pokopa. Takav je raskošni grobišni

22 Ovdje se, naravno, ne misli na kršćanske relikvije, jer od običaja čuvanja relikvija nije bilo imuno ni poganstvo, od kojega je potekao i kršćanski običaj.

23 Apian, *Civil Wars*, prijevod J. Carter, Penguin Books, Harmondsworth, 1996., 116.

24 J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London and Southampton 1971., 94-100.

vrt (κῆποτάφιον) bio izraz bogatstva i moći elite i na grobljima. Josip iz Arimateje pripadao je takvoj eliti koja je razmišljala i o sudbini nakon smrti. Oblik spoja tih dviju riječi javljao se u latiniziranoj formi *cepotaphium*. O upotrebi tih termina u grobnoj terminologiji usp. J.M.C Toynbee i N. Purcell.²⁵ Sam grobni spomenik u grčkom tekstu Novog zavjeta javlja se kao μνημείον, što odgovara latinskom izrazu *monumentum*. Jedina razlika između Isusova groba na hortusu i hortusa u zapadnom dijelu Rimskog Carstva jest u tome što je kod potonjeg prevladavao obred spaljivanja tijela, a na istoku polaganja bez izlaganja ognju.

Poznato je da su se u povijesti stvarala svetišta (*heroa*) posvećena takvim herosima, često i s lažnim relikvijama koje upotrebom postupno postaju „autentične“.²⁶ Prije opisani razvoj na temelju izvora i arheologije te međusobna povezanost groba i mjesta raspeća dobro odgovaraju realnoj situaciji u posljednjim satima Isusova života. Nakon višestoljetnog razvitka Isusov je grob narastao do monumentalnog heroona – do Mauzoleja Svetoga groba – koji je izvorno pripadao Josipu iz Arimateje. Kasnije je Mauzolej uklopljen u crkvu Sv. Groba koju je gradila Konstantinova majka Helena.²⁷ Ako je doista bilo uspješno identificiran Isusov grob, tada se od ostataka izvornog „vrta“ (*hortus*) nije ništa očuvalo. Razvitak Isusova groba upravo je onakav kakav je poznat na potonjim kršćanskim grobljima, gdje su bili pokopani martiri, koji su imali svoj početak u skromnim grobovima i u razvoju su izrasli do velikih bazilikalnih građevina.

Zaključno valja ustvrditi da je u evanđeljima mjesto raspeća vjerodostojno opisano i da odgovara sepulkralnim običajima prve polovice I. stoljeća. U doba kad su evanđelja sastavljana Isusov je grob nesumnjivo stajao u svojem prvotnom obliku. U ovom su slučaju arheologija i izvori podudarni i dobro pokazuju sam čin raspeća i pokapanja. Termin κῆπος = *hortus* znači vrt, ali odnosi se na vrt u sepulkralnoj upotrebi koji je istodobno dobro služio kako u humanitarnom tako i ritualnom pogledu. Stoga nije nikakvo čudo da je u jednom takvom sepulkralnom „vrta“ bilo mjesto Svetoga groba koje je čašćeno tijekom više stoljeća, znatno duže od stoljeća burnog razvitka događaja u Izraelu, tj. do slomljenog ustanka Bar Kosibe godine 135., kad je Jerušailim postao *Aelia Capitolina*. Prema ovdje iznesenim razmišljanjima i arheološkim iskustvima, jasno proizlazi da Isus nije bio pokopan u nekakvom skromnom ambijentu nego, naprotiv, u elitnom okruženju među uglednim građanima. Iz raznih povijesnih i običajnih

25 J.M.C. Toynbee 1971., 73-100; N. Purcell 1987., 35-36. 27 A, 27, 28

26 Tako su naprimjer Heroa s lažnim Herkulovim relikvijama postojala posvuda po Sredozemlju. Sva-ka Heraclea ili Herculenum, a ima ih uistinu mnogo, imali svoj Heraklov heroon.

27 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975., 62-65, sl. A 27, 27, 28. Izvanredne slike usp. S. Kochav, *Izrael. Sveta zemlja i njezin sjaj*, Zagreb 2000., 172-183.

razloga nije moguće slijediti razvitak toga mjesta od Josipa iz Arimateje do Konstantinove majke Helene, ako je uopće to jedno te isto mjesto. Naime, sve je bilo višekratno pregrađivano, pa je upitno što je od izvornog groba uopće i moglo preostati. Rimljani s Isusovim pokopom nisu imali nikakve veze.

Summary

Where and How was Jesus Buried

The intention of this paper is to prove that the meaning of the term *hortus*, owned by Joseph of Arimathea, which is mentioned in the Gospels as the burial site of Jesus, is not an ordinary garden used for utilitarian purposes. With regard to the fact that a tomb was cut into a rock in this garden, it was undoubtedly intended for burial purposes. Sources on the 'garden', in which various esteemed persons, such as Cicero's daughter, and emperors Caligula and Nero, were buried, speak of the fact that gardens of this type were used for sepulchral purposes. Particularly illustrative is the example of the ambient that Petronius's wanton freedman Trimalchio wished to be buried in – a huge *hortus* with plants and fruit-trees, which ought not to be in want of anything.

A set of inscriptions from Salona further speak of the meaning and use of the term *hortus* in the sepulchral context. *Hortus* is a well-known *terminus technicus* for grave plots of small and medium size, earlier intended for burial purposes (Figure 1). Owners often sold or granted the entitlement to be buried in such an enclosure. Sepulchral epigraphy helps explain the term *hortus* and define the relations among graves – not only in Jerusalem, but also in general. Several Salonitanian inscriptions are particularly important for the explanation of this term. It ought to be mentioned that it caused major misunderstandings in the Croatian scientific literature due to incorrect understanding thereof; similar situations happened to translators of the Bible too. The reason for this misunderstanding lies in one inscription, unfortunately lost, but fortunately published (CIL III 2207), which reads as follows: *Avr(elius) Aprilianvs se vivo donavet/arcam Avr(elio) Amvro et Avr(eliae) Qvintae quae /est in (h) orto Metrodori vivi sibi posvervnt III[.....]annor/quod si [quis p]lost mortem eorvm s]vp/[er eos alia corp]ora velet (!) [in]po[nere]/..... sol[idos....]*. The term *hortus* was interpreted as the garden owned by a certain person of the name of Metrodorus, in which a necropolis was later erected. Unintentionally, F. Bulić, and subsequently G. Novak and M. Suić, due to lack of understanding as to the true meaning of the term *hortus*, caused this confusion. According to this inscription, Bulić gave the name of *in horto Metrodori* to the entire western necropolis, which stretched for kilometres outside of the western border of Salona all the way to Kaštel Sućurac. A confirmation in connection with the use of the term *hortus* was offered by the recent find of two small pillars on the eastern necropolis of Salona, which – like herms – include realistic presentations of the phallus with the following inscription: *per hortum sepulcri* (Figures 2 and 3) both on the front and on the back side. One pillar from the Archaeological Museum in Split, with the inscription *Pateati*, may evidently

be linked to these two newly discovered ones (Figure 4). This part of the eastern necropolis very soon became integrated into the city due to its spreading.

As sepulchral area, hortus had already been known in the Greek world, from where it spread to the Hellenised Israel under the Greek term κήποτάφιον. Though the term was Latinised (cepotaphium) in the Western Roman Empire, hortus was in much more frequent use. Thus, Jesus was not buried in a modest ambient, but rather among the Jewish elite, to which Joseph of Arimathea belonged. Nothing has remained from the original tomb of Jesus due to the changes over the centuries. The erection of the Basilica of the Holy Sepulchre by Helena, mother to Emperor Constantine, caused the most significant changes in this respect.

In conclusion, it should be established that in the Gospels, the locus of crucifixion was authentically described, and it suited the sepulchral customs of the first half of the 1st century. At the time of the creation of the Gospels, the tomb of Jesus was most probably still in its initial form. In this particular case, archaeology and the sources correspond and present the act of crucifixion and burial well. The term κήπος=hortus means garden, but refers to garden in sepulchral use, which served well both humanitarian and ritual purposes. There is no wonder therefore for the Holy Sepulchre to have been located in such a sepulchral 'garden' and honoured over a number of centuries – much longer than for the duration of the rich development of events in Israel, i.e. until Bar Kosba's unsuccessful revolt in the year 135, when Jerusalem became Aelia Capitolina. According to the presented reflexions and archaeological experiences, it is evident that Jesus was not buried in a modest ambient, but rather in an elite surrounding, among distinguished citizens. A necropolis must have existed on the hill of Golgotha, by the road where Jesus had been crucified. The toponym meaning skull or ossuary indicates there had been a cemetery from the earliest days. The skull is a symbol of death. Due to various historical and other reasons, it is impossible to follow the development of the tomb of Jesus from the hortus of Joseph of Arimathea to the Basilica of Constantine's mother Helena, provided it is the same place at all. As multiple alterations had taken place there, it remains questionable what may have survived from the original grave at all.

Keywords: Jesus Christ; Joseph of Arimathea; Salona; tomb; hortus.